

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

(Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 4, Aralık/December 2022)

Ceyda ADIYAMAN

Dr., Bağımsız Araştırmacı
ceyrinnur@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2609-7480>

**Eski Uygur Türkçesinde İstinsah /
Kopya Etmek: kodtur- ~ kotur- /
kudtur- ~kudur- Eylemi**

*The Verb kodtur- ~kotur- / kudtur- ~kudur- : To Copy in
Old Uyghur Turkish*

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 13.07.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 17.11.2022

Yayın Tarihi/Published: 30.12.2022

Atıf/Citation

Adıyaman, C. (2022). Eski Uygur Türkçesinde İstinsah / Kopya Etmek: kodtur- kotur- / kudtur-
kudur- Eylemi. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6 (4), 1616-1639.
<https://doi.org/10.34083/akaded.1143662>

Adıyaman, C. (2022). The Verb kodtur- kotur- / kudtur- kudur- : To Copy in Old Uyghur Turkish.
Journal of Academic Language and Literature, 6 (4), 1616-1639.
<https://doi.org/10.34083/akaded.1143662>

Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.
This article was checked by iThenticate.

*Bu çalışma, [Creative Commons Atıf 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.

Öz

Türk dil ve kültür evreninde Uygurlar, etkin çeviri çalışmalarının yapıldığı, bilim, teknik, eğitim, düşün ve kültür alanında bir uyanışın başladığı, Türk dilinin yapısının getirdiği olanaklarla yeni kavram ve terimlere karşılıklar üretilip Türk dilinin söz varlığının geliştirildiği, yükseltildiği ve derinleştirildiği bir dönemdir. Bu dönemin söz varlığında yazı, yazın, kitap, kütüphane, baskı teknikleriyle ilişkili olan 'istinsah / kopya etmek' karşılığında kullanılan *kodtur-* ~ *koddur-* ~ *kodur-* ~ *kotur-* biçimlerindeki eylemin farklı yazımları hem Eski Uygur Türkçesinin dillik ölçütlerine göre değerlendirilmiş hem de eylemdeki ses değişimi ekin yapısı ve işlevi göz önüne alınarak morfonetik bakımdan açıklanmıştır. Söz konusu eyleme eşyazımlı *kod-* 'bırakmak, koyuvermek' ve *kud-* 'dökmek, boşaltmak' eylemlerinden hangisinin kaynaklık edebileceği aralarındaki 'bulaşma' dikkate alınarak artzamanlı karşılaştırmalı yöntemle anlambilimsel ölçütlere göre değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Dîvânu Lugâti't-Türk'te 'istinsah / kopya etmek' karşılığındaki *köçür-* ve *yul-* eylemleriyle karşılaştırılarak iki farklı çevre ve dönemin söz varlığındaki değişimine karşın Türk dilinde işletilen bilişsel haritanın derin yapısı, mantığı betimlenmeye çalışılmış ve Eski Türkçenin kavramlara karşılıklar üretmedeki zenginliğinin ve söz varlığının genişliğinin gösterilmesine katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygur Türkçesi, istinsah / kopya, anlam, bulaşma, söz varlığı

Abstract

Uyghurs in Turkish language and culture corpus is period in which effective translation studies were carried out, an awakening in the field of science, technical, education, ideas and culture began, and the vocabulary of Turkish language was developed, enhanced and deepened by producing new concepts and terms with the possibilities brought by the structure of the Turkish language. On the vocabulary of this period, different spellings of the verb in the form kodtur- ~ koddur- ~ kodur- ~ kotur- used in meaning of to copy, which is related to writing, literature, book, library, printing techniques, were evaluated according to the linguistic criteria of Old Uyghur Turkish, and phone change in the verb was explained in terms of morphophonetics, taking into account the structure and function of the affix. Which of co-spelled verbs kod- 'to give up, to release' ve kud- 'to pour out, to evacuate' could be the mentioned verb was evaluated according to semantic criteria with the diachronic comparative method, taking into account the "contamination" between them. In this context, it has been tried to describe the deep structure and logic of the cognitive map operated in Turkish language, despite the change in the vocabulary of the different setting and period, by comparing it with the verbs köçür- and yul-, which means 'to copy' in Dîvânu Lugâti't-Türk and it's aimed to contribute to showing the richness of Old Turkish in producing equivalents for concepts and the breadth of its vocabulary.

Keywords: Old Uyghur Turkish, copy, meaning, contamination, vocabulary.

Giriş

Uygurlar döneminde Budacı ve Manici çevrede Soğdca, Çince, Toharca, Sanskritçe gibi dillerden yapılan çevirilerle zengin bir yazı ve yazın kültürü oluşturulmuştur. Bu yolla farklı dil, din, toplum, coğrafya, kültürle tanışılarak birçok alanda ilerlemenin ve gelişmenin gösterildiği bir 'uyaniş' dönemidir (Tezcan, 1994, s. 286; Yasin, 2011, s. 6; Ülken, 1997, s. 25). Kimi araştırmacılar tarafından 'çeviri dili dönemi' (Sayit, 2022, s. 165) olarak nitelendirilen bu dönemde kaynak dildeki yeni terim ve kavramlara karşılık bulmada çeşitli yöntem ve teknikler kullanılarak zengin bir söz varlığı meydana getirilmiştir (Tokyürek, 2019, s. 360).

Uygurların Budacı çevredeki önemli eserlerinden Altun Yaruk, Hsüan-Tsang (Xuanzang) Biyografisi veya Seyahatnamesi ile Etözüg köngülüg körmek atlıg nom bitig (Vücudu ve gönülü görmek adlı din kitabı), Darmaçakir nomluğ tilgen evirmek sudur (Dharmacakra, din çarkını çevirmek (adlı) sūtra) adlı eserleri¹ Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung² Çince'den Uygurcaya çevirirken (Tezcan, 1994, s. 293, 295) kavram ve terimlere karşılık bulmada başarılı bir dil kullanım örneği sergilemiştir. Hsüan-Tsang (Xuanzang) Biyografisinde Çince karşılığı olmayan *bilig, köñül, teñri, nom, nomluğ, töz, yörüg, yörügler, kertü, erdem/edrem, erdini* gibi sözcükleri kimi zaman yapım eki gibi işleterek soyut kavramları karşılama da kullanan Şingko Şeli Tutung çevirinin yapıldığı kaynak dilde anlatılmak isteneni hedef dilde açık ve anlaşılır biçimde ifade etmek için zaman zaman sözcüğü sözcüğüne, kimi zaman da yorumlayarak serbest çeviri yapmıştır.³ Metni yalnız çevirmekle kalmayıp metnin aslında olmayan özel adları, unvanları tam yazarak, Çince unvanlara niteleyiciler ekleyerek veya doldurmalarla metni genişleten Şingko Şeli Tutung'un Budist inancın öğretilerini, kavramlarını ve felsefesini çok iyi bildiği ve kavramlara karşılıklar, terimler üretirken oldukça bilinçli olduğu görülmektedir (Ölmez, 1994, s. 32-35; Semet, 2022, s. 28;

¹ Şingko Şeli Tutung'un başka çevirileri de olabilir. Şinasi Tekin Mainz Akademisinde Uygurca yazmalar arasında bulduğu bir kitap yaprağındaki müstensih notunda Şingko Şeli Tutung'un yeni bir çevirisinden söz ettiğini belirtmektedir. Bu müstensih notu için bk. Ş. Tekin, 1965, s. 29-33. Sekiz Yükmek'i de çevirdiği düşünülmektedir. Bk. Barat, 1990, s. 155-166.

² *Tutung* sözcüğü özel kişi adlarından sonra kullanılan ve Budist olduğunu gösteren Çince *du tong* karşılığında kullanılan unvandır (Hamilton, 1984, s. 425-437; Oda, 1987, s. 57-86; Zieme, 1990, s. 131-139; Barat, 1990, s. 155-166). Bu unvan kısaltma yapılarak *tu* biçiminde de kullanılmaktadır (Keskin, 2019, s. 242).

³ Şingko Şeli Tutung Hsüang Tsang çevirisindeki üslubunu 'kavi' türü, çevirisini de 'kavi nom bitig' olarak adlandırır. Sanskritçe *kavya* 'bilgelik, anlayış; üstün sanat ve güç; şiir, manzum edebiyat eseri' sözünün Uygurca biçimidir (Ölmez, 1994, s. 32). Arat da bu kavi üslubunu eski Türk şiir türleri, şiir sanatıyla ilgili kavramlar arasında değerlendirdiğinden Şingko Şeli Tutung'u eski Türk şairlerinden kabul etmiştir (Arat, 1991, s. XXI).

Arslan, 2020, s. 200; Yunusoğlu, 2022, s. 128; Ayazlı, 2022, s. 201). Semet (2022, s. 28) de Şingko Şeli Tutung için şu belirlemelerde bulunur: 'Böyle bilgili bir tercümanın her bir eklemesi, onun kendi dini üzerindeki bilgisinin, kendi yaşadığı ortamın ve coğrafi muhite göre bakışlarının bir çeşit yansımasıdır.' Onun yapmış olduğu bu eklemeler nedeniyle çevirileri 'yarı-telif bir çeviri' (Ölmez, 1991, s. 7) veya 'eklemeli, açıklamalı çeviri' (Yunusoğlu, 2022, s. 134; Sayit, 2022, s.170; Ayazlı, 2022, s. 200) veya 'uyarlama' (Çağatay, 1945, s. 12) olarak nitelendirilmiştir. Örneğin Sanskritçeden Çince, Tibetçe, Japonca, Uygurca, Hotence, Soğdca, Moğolca, Kalmukça, Tangutça gibi dillere çevrildiği bilinen AY'nin Çinceye çevrilmiş üç ayrı versiyonu bulunmaktadır (Kaya, 1994, s. 43; Uçar, 2013a, 11; Tokyürek, 2018, s. 11). AY'nin Uygurcaya yapılan çevirisi ile Çincesi ve Sanskritçesi arasında yapılan karşılaştırmada Çince metnin Sanskritçe metne göre daha uzun, Uygurca metnin ise Çincesine göre daha uzun olduğu belirlenmiştir (Çağatay, 1945, s. 12, Çetin, 2012, s. 2.). Çevirmenler tarafından yapılan eklemelerle ortaya çıkan farklılıklar Uygurca AY'nin Berlin ve St. Petersburg nüshaları arasında da görülmektedir. Ses birim, yapı birim, sözcük ve söz dizimi düzeyindeki bu farklılıkların sebebi henüz kesin olarak ortaya konmamıştır (Uçar, 2013a, s. 14-16; Çetin, 2020, s. 29-36; Gulcalı, 2021, s. 15-16; Tokyürek, 2018, s. 12; Ayazlı, 2012, s. 13).

Uygur Türkçesinde çeviriler yoluyla kavramlara ve terimlere bulunan karşılıkların anlambilimsel incelemesi söz konusu alanın söz varlığına hem katkıda bulunacak hem de sözcük türetmede işletilen temel dil mantığını ve bilişsel haritayı ortaya koyacaktır. Bu amaçla bu çalışmada Uygur Türkçesinde 'istinsah/ kopya etmek' karşılığında kullanılan *kodtur-* ~ *koğtur-* ~ *koddur-* ~ *kotur-* eylemleri ele alınarak öncelikle bu eylemlerin kullanımları tanıklanmış, ardından eylemin farklı yazım biçimleri Eski Uygur Türkçesinin dil, yazım ve yazı sisteminin özelliklerine göre incelenmiş, eylemin gövdesine eklenen ettirgenlik ekinin yapısına ilişkin görüşlere yer verilerek eylemde meydana getirdiği değişim morfofonetik bakımdan açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda 'istinsah / kopya etmek' karşılığındaki farklı yazımları olan söz konusu eylemin *kod-* 'bırakmak, koyuvermek' eyleminden türetilmiş olabileceği gibi eşyazımlı *kud-* 'dökmek, bir yerden başka bir yere boşaltmak' eyleminden de türetilmiş olabileceği hem bu dönemde kullanılan yazı sisteminin yuvarlak dar / geniş ünlüleri göstermedeki yetersizliği hem de çeşitli tarihsel metinlerde araştırmacılar tarafından okunuşu düzeltilen bu iki eylem (*kod-* ve *kud-*) arasında bir '*bulaşma*' olabileceği görüşünden hareketle öne sürülmüştür. Bu bakımdan çalışmada eşzamanlı ve artzamanlı karşılaştırmalı bir yöntem kullanılarak farklı yazımları olan eylem ses, yapı ve anlam bakımından açıklanmaya çalışılmış; DLT ve çağdaş Türk lehçelerinde 'istinsah / kopya etmek' karşılığında kullanılan *yul-* ve *köçür-* eylemlerinin anlamları da dikkate alarak değerlendirilmiştir.

İstinsah / Kopya etmek : kodtur- ~ koğtur- ~ koddur- ~ kotur- Eylemi

'İstinsah / kopya etmek' eylemlerini karşılamak için Eski Uygur Türkçesinde *kodtur-* ~ *koğtur-* ~ *koddur-* eylemleri kullanılmıştır. Aşağıda bu eylemler tanıklanmaya çalışılmış, farklı okumalar karşılaştırmalı olarak verilmiştir:

<i>Kodtur-</i> ~ <i>koğtur-</i> 'istinsah ettirmek'
<p><i>balık uluş[da bu nomuğ] istep tapışmatı. neçede <kin> ı[nçiu] atl(ı)ğ balıkdaki suvastıksı(?) atl(ı)ğ sengremde tapışıp ötrü kodturup altı (AY SÜ 17/6-10; Kaya, 1994, s. 67).</i></p> <p><i>balık uluş(ta bu nomuğ) istep tapışmatı. Neçe te İ(nçiv) atl(ı)ğ balık-takı suvasdıg-si atl(ı)ğ sangram-ta tapışıp ötrü koğturup altı (AY SÜ 17/6-10; Çağatay, 1945, s. 54).</i></p> <p>'Şehir ve köyde bu mukaddes (kitabı) arayıp bulamadılar. Bir müddet sonra İ(nçiv) adlı şehirdeki Suvasdıg-si adlı manastırda bulup sonra istinsah ettirip aldı.' (Çağatay, 1945, s. 55).</p>

Yukarıda verilen tanıklar AY'nin '*süü ülüş*' bölümündendir. AY'nin '*süü ülüş*' bölümü Tibetçede 'iyi' anlamına gelen *oma hung* ibaresi ile başlar ve Tanvasin açarı (hoca, usta) tarafından Kumgan Tutung'un ricası üzerine Tibetçeden Uygurcaya çevrildiği belirtilir: '*...men Tanvasin açarı Kumgan Tutung'nun ötüğü öze, tavışkan yıl bişinç ayın Töpüt tilintin Uygur tilinke evirdim.*' Çağatay Berlin nüshasında olmayıp Leningrad nüshasında olan bu kısmı AY'ye ait olmayıp sonradan esere ilave edilmiş '*müstakil bir eser*' olarak değerlendirir. Bu bölümün Sanskrit, Çin, Tibet, Moğol ve Kalmık dillerindeki AY metinlerinde bulunmadığını belirleyen Malov'un da aynı görüşte olduğunu aktarır (Çağatay, 1945, s. 12).

AY'nin diğer bölümlerinde *kodtur-* eylemi aşağıdaki biçim ve anlamlarıyla tanıklanmaktadır:

<i>Kodtur-</i> ~ <i>koğdur-</i> 'vazgeçirmek, bırakmak, alıkoymak'
<p><i>...birök körüp yavızığ kod<t>urmasar tığmasar..ermez (AY VIII 552/ 20-22; Kaya, 1994, s.297).</i></p> <p><i>... birök körüp yavızığ kod<t>urmasar tığmasar..ermez (AY VIII 1299; Çetin, 2020, s. 330).</i></p> <p>'Eğer kötüyü görüp bundan vazgeçirmese, (ona) engel olmazsa...' (Çetin, 2020, s. 382).</p>

öz il içinde bodunun..yavlak kılınç kılmakın arıtı kodturmasar tıdmasar...(AY VIII 552/ 5-7; Kaya, 1994, s. 297)

öz el içinde boğunun..yavlak kılınç kılmakın arıtı koğturmasar tığmasar... (AY VIII 1309; Çetin, 2020, s. 331).

'Kendi ülkesi içinde kötü işler yaptığımı açıkça gördüğü halde (bu kötü işlerden onları) alıkoyup engellemezse...' (Çetin, 2020, s. 382).

...uladı yavlak kılınçlarıg kodt<u>rup alku edgü törülerte yaratınıp ajun ajunta üç erdinig ayamak ağırlaklıg küsüşte turgurmak... (AY III 181/1-5; Kaya, 1994, s. 138).

...uladı y(a)vlağ kılınç-lariğ koğd(u)rup⁴ alku edgü törü-lerte yaratınıp aj-un aj-un-ta üç ertinig ayamak ağırlamağ-lıg küsüş-te turgurmak... (AY III 181/ 1-5; Ölmez, 1991, s. 65).

'...başka, kötü davranışları bir kenara bırakıp, bütün iyi öğretilenle (harf. -de) donanıp, varlık yolunda (2 kez) (Gati) üç mücevhere (Triratna) saygı göstermek, saygı gösterme(leri) istek besleme(leri)...' (Ölmez, 1991, s. 65).

Yukarıdaki tanıklarda *kodtur-* eylemi 'yazmak, istinsah ettirmek' anlamında değildir. Bu kullanımlarda eylemin 'bıraktırmak, alıkoymak, vazgeçirmek' anlamlarında olduğu açıktır. Bununla beraber *tıd-* 'engellemek' eylemiyle şart kipinde ikileme biçimindeki kullanımları da anlamı destekleyen biçimbilimsel bir gösterendir.

'İstinsah / kopya etmek' karşılığındaki aynı eylem kökünün farklı biçimlerde yazımları da bulunmaktadır:

***Kotur-* ~ *kodur-* ~ *koğur-* 'istinsah etmek'**

⁴ Ölmez bu eyleminin farklı yazım ve okumaları olmasına karşın doğrusunun *koğdur-* biçiminde olması gerektiğini belirtip 'bıraktırmak, koydurmak; vazgeçirmek' karşıklarını verir. Ayrıca Ölmez, Çagatay'ın yayımındaki *koğtur-* 'istinsah etmek' eylemiyle de karşılaştırılması gerektiği notunu düşer (Ölmez, 1991, s. 65, 100). Ölmez'in metninin yazıçevriminde /đ/ işareti d yerine yazılan t'yi göstermektedir ve d, t, z, s ünsüzlerinin yazımında bir tutarlılık bulunmamaktadır (1991, s. 15, 12).

...m(e)n amogaşırı açarı enetkek tilintin türk uygur tilinçe t(e)ngri burkan toğmuş ud yılın törtünç ay tört y(i)g(i)rmike aqtarıp öz iligin koturu tegintim (AY 33/15-20; Kaya, 1994, s. 73).

...m(ä)n amogaşiri açarı änätkäk tilintin türk uygur tilinçä t(ä)ñri burhan tuğmuş ud yılın törtünç ay tört y(e)g(i)rmikä aktarıp öz eliğın koduru täğindim (AY 8/15-20; Maue & Röhrborn, 1979, s. 295).

'...der Lehrer Amoghasri, das Astamahasthānacaityastotra, das vom edlen erhabenen Lehrer Nāgārjuna verfaBt worden ist, am 14. Tag des vierten Monats des Rind-Jahres, an dem der göttliche Buddha geboren wurde, aus der indischen Sprache in die uigurisch-türkische Sprache übersetzt und mit eigener Hand ergebenst niedergeschrieben.' (Maue & Röhrborn, 1979, s. 296).

(Ben Amogaşırı üstat Hint dilinden Türk Uygur diline tanrı Budanın doğduğu sığır yılının dördüncü ayı on dördünde aktarıp kendi elimle istinsah ettim.)⁵

...kuvrag bo nom erdini içinteki arıg sözün eşidü tınglayu ögret[inü] bilserler anıng tüşi utlısı sözleyü yitiñsiz titir..bititgeli koturgalı küsüş turgursarlar... (AY SÜ 23/17-20; Kaya, 1994, s. 69).

...kuvrag bu nom erdini içindeki arıg sözün eşid, tınglayu, ögretinü bilserler, anıng tüşi utlısı sözleyü yitiñsiz titir..bititgeli *koğdurğal*⁶ küsüş turgursarlar... (AY 23/ 15-19; Çağatay, 1945, s. 66).

'bu mukaddes cevher içindeki arı sözü dinleyerek (Hend.) dinî icapları eda edebilseler, onun ecri (Hend.) söyleyip bitirilmez sayılır. Yazdırmıya (ve) eve koydurımıya arzu ederlerse...' (Çağatay, 1945, s. 67).

Yukarıda verilen son örnekte *bititgeli koturgalı* / *koğdurğalı* biçimi Çağatay tarafından 'yazdırmıya ve eve koydurımaya' biçiminde aktarılmış olmasına karşın *bitit-* 'yazdırmak' eylemiyle ikileme biçiminde kullanılması (Şen, 2002, s. 68; Karaman, 2021, s. 128) 'istinsah / kopya etmek' anlamını desteklemektedir.

Eylemin 'istinsah / kopya etmek' karşılığındaki diğer biçimleri aşağıda tanımlanmıştır:

Kodurt- ~ koğur(t)- 'istinsah ettirmek'
ol nom erdini yana bu tegre adın yirte yok yalanguz mening evimde ök bar erür.. anı alıp kodurtgl tip tidi.' (AY SÜ 18/23; Kaya, 1994, s. 67).

⁵ Parantez içindeki çeviri, aktarım ve açıklamalar bundan sonra yazara aittir.

⁶ Düzeltmeler kısmında doğru biçimi '*koğurğalı*' olarak verilmiştir.

ol nom erdini yana bu tegre adın yirte yok. yalanguz mening evimte ök bar erür.anı alıp qodurgıl tip tidi (AY SÜ 18/ 21-23; Çağatay, 1945, s. 57).

'O şeriat cevheri yine bu civarda başka yerde yoktur, yalnız benim evceğizimde vardır. Onu alıp istinsah ettir (deyip) dedi.' (Çağatay, 1945, s. 57).

bo nom ärdinig bititip qoturtup tapınmaq udunmaq-ning ädgüsün ädrämin näng bolmaz. (213-214; Kara&Zieme, 1986, s. 331).

'Die Güte und die Tugend des Schreiben und Kopierenlassens, des Verehrens (Hend.) dieses Sutra-Juwels kann man zu predigen und zu sagen nicht erschöpfen.' (Kara&Zieme, 1986, s. 340).

(Bu sutra mücevherini yazdırıp kopyalatmanın, saygı duymanın (Hend.) iyilik ve erdemi sayısızdır.)

...ming kuün qoturdup: tavčo-luy nom-[lu]γ orun-ta urup tütsük xu-a čäčk üzä tapiniñ udunup: (379-381; Kara & Zieme, 1986, s. 336).

'ließ er t[ausend] exemplare kopieren, legte sie auf den Bodhimandala, gesetzesort, und verehrte (hend.) sie mit Weihrauch und Blumen.' (Kara & Zieme, 1986, s. 343)

(Bin nüshasını kopya ettirip, onları kanun yeri olan Bodhi mandalaya yerleştirip tütsü çiçeklerle tapınıp...)

Kara ve Zieme yukarıdaki *koturt-* eylemi için 'abschreiben, kopieren' (yazdırmak, kopyalatmak) anlamını verip Çince *shu xie* ve *chao xie* karşılığında olduğunu belirtir (Kara & Zieme, 1986, s. 368).

Yukarıda 'istinsah / kopya etmek' karşılığındaki eylemlerin yazım açısından gösterdiği çeşitlilik ve değişkenlik sözlüklerde de kendini göstermektedir. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde *kodur-* 'yazmak, kaleme almak', *kodurt-* 'kopyalatmak, yazdırmak', *kotur-* 'kopya etmek, basmak', *koturt-* 'kopya ettirmek, bastırmak' karşılıkları verilir. Bununla beraber *tükel biti-* ve *nom bitimek* için de 'tamamen kopya etmek, suretini çıkarmak' ve 'sutra yazma, sutra kopya etme' karşılıkları bulunmaktadır (Wilkens, 2021, s. 388, 398).

AY'de *kodtur-* 'to copy' (kopyalamak, istinsah etmek) anlamında olduğunu ancak eylemin AY 17/9'da *qoddurup* ve AY 33/19'da ise yanlış olarak *kotur-* biçiminde yazılmış olduğunu belirten Erdal aynı zamanda AY 18/23'te *koturt-* 'to have (a text) copied' biçiminde kullanıldığını da tanıklar (Erdal, 1991, s. 777, 806). AY'nin diğer kullanımlarında ise *kodtur-* eyleminin 'to do away with' (ortadan kaldırmak, götürmek, terk etmek, bırakmak) anlamında kullanıldığını kaydeden Erdal, KB'nin *117.sewinçin tolu tutu sakınçin kotur* ve *1455. esizlerni tutma eliñden kotur* beyitlerinde de bu anlamda *kotur-* < *kod-tur-* olarak tanımlandığını belirtir (Erdal, 1991, s. 808).

DTS'de *kotdur*- biçiminde alınıp *kot-* ~ *kod-* ~ *koδ-* ve *kotur-* eylemlerine göndermede bulunulmuştur. Buna göre *kotur-* eylemi dört ayrı sözlük birimde ele alınmıştır: 1. *kotur-* 'нзгонять, отгонять, удалять' (sürgün etmek, uzaklaştırmak, silmek); 2. *kotur-* 'перекладывать, нереливать; выкидывать, вынимать, вычернывать' (aktarmak, yer değiştirmek, boşaltmak; atmak, çıkarmak, götürmek, çekmek, dökmek); 3. *kotur-* 'снимать, копию, переписывать' (fotoğrafını çekmek, yazmak, kopyalamak, yeniden yazmak); 4. *kotur-* 'kütur-' (Nadalyayev vd., 1969, s. 461).

Yukarıdaki tanıklarda görüldüğü gibi eylemin farklı okunuşları bulunmaktadır. Özellikle eylemin /d/, /δ/ ve /t/ sesbirimlerinin gösteriminde görülen düzensizlik tarihsel Türk dilinin farklı dönemlerinde değişkenlik göstermekte ve yazılı metinlerin tarihlendirilmesinde bir ölçüt olarak kullanılmaktadır. Bundan dolayı bu sesbirimlerinin Türk dilinin tarihsel dönemlerine göre değişimi ve gelişimi aşağıda karşılaştırmalı olarak ele alınarak Eski Uygur Türkçesi söz varlığındaki 'istinsah / kopya etmek' karşılığındaki eylem ses, yapı ve anlam bakımından incelenmiştir. Bu bakımdan öncelikle sesbirimlerin yazılı metinlerdeki yazım farklılıkları ve değişimleri tarihsel karşılaştırmalı yöntemle ele alınmıştır. Eylemin yapısı da bu bağlamda morfofonetik bakımdan çözümlenmeye çalışılmıştır. Son olarak da eylemin kazandığı yan anlam temel anlamına ve yapısına bağlı olarak açıklanmış ve eşyazımlı iki eylem arasındaki anlamsal bağ göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir. Eylemin uğradığı anlam değişmesi ve genişlemesiyle dilsel betimlemenin temelindeki ilke belirlenmeye çalışılmıştır.

Eski Türkçede /d/, /t/ ve /δ/ Sesbirimleri ve -dUr- / -tUr- Eki Üzerine

Yukarıda tanıklıkları verilen *kotdur-* ~ *koδtur-* ~ *koddur-* ~ *kotur-* ~ *kodur-* ~ *koδur-* biçimlerde yazım ve okunuşları görülmektedir. Eylemde meydana gelen bu yazım ve okunuş farklılıklarına Türk dilinin tarihsel dönemlerinin özelliklerine göre iki açıdan yaklaşılabılır:

1. Ses değişmesi
2. Yazım özelliği

kotdur- ~ *koddur-* ~ *kodur-* ~ *kotur-* biçimleriyle görülen eylem -tUr- / -dUr- ettirgenlik ekinin getirilmesiyle türetilmiştir. Bu ekin yapısı, işlevi ve ekin başındaki ünsüzün eklendiği kök veya gövdeye göre değişiminin morfofonetik açıdan değerlendirilmesi incelemeye söz konusu eylemin farklı yazılış nedenlerine açıklık getirmeye yardımcı olacaktır.

Türk dilinin en işlek eklerinden olan -tUr- / -dUr- eki geçişsiz eylemleri geçişli yapan -t- eki ile geçişli eylemi ettirgen hale getiren -Ur- ekinden oluşan birleşik bir ektir: *ak-it-dur-* 'akıttırmak', *okı-t-dur-* 'çağırtmak', *kıl-t-ur-* 'yaptırmak', *öl-t-ür-* 'öldürmek' gibi (Kononov, 1980, s. 181; Tekin, 1976, s. 159). Hacıeminoğlu'na göre de -dUr- / -tUr- eki

geçişli ve ettirgen eylemler yapan -t- ekinin heceleme sırasında yanlış bölünme (*art-ur- > ar-tur-* 'artırmak' gibi) veya ettirgenlik işlevi aşınan ekin üzerine aynı anlamdaki -Ur- ekinin gelmesiyle oluşmuştur (2003, s. 145). Gabain de -tUr- ekinin yaptırma ile edilgenlik anlamı veren -t- ekine göre yaptırma anlamının daha belirgin olduğunu belirtir (Gabain, 2007, s. 60).

Ekin başındaki ünsüz eklendiği eylemin son sesine göre bazan -dUr- biçiminde de görülmektedir (Gabain, 2007, s. 60; Hacıeminoğlu, 2003, s. 145; Erdal, 2004, s. 69). Kâşgarlı Mahmud -dUr- / -tUr- ekine ilişkin *kel-tür-* eylemiyle ilgili bilgi verirken '*bu kelime Oğuz dilinde t ile, öbür Türklerde d iledir*' demesi ve *tel-tür-* eylemi için '*buradaki ikinci t, d'den çevrilmiştir.*' belirlemesinde bulunması Karahanlı Türkçesinde ötümlü ünsüzlerle biten eylemler için ikili bir durumun varlığını veya o dönemdeki ağız ya da lehçe farklılıklarının bulunduğunu gösterir. KB'nin Uygur harfli nüshasında da bir imla özelliği olarak -t- geçişlilik eki bazan -d- ile yazılmıştır. Benzer şekilde aynı nüshanın -dUr- / -tUr- ekinin ilk ünsüzünün yazımı da karışıktır. Ancak Arap harfli nüshalarında -tUr- / -dUr- eki ünsüz uyumuna girer. KB'de ünsüzle biten tek heceli eylemlerden sonra -Ur-, birden fazla heceli eylemlerden sonra -dUr- / -tUr- eki kullanılmıştır (Ercilasun, 2014a, s. 57-60).

Erdal'a göre ise -tUr- ekinin başındaki ünsüz orijinalinde /t/ iledir. Köktürk yazılarında /t/ ile gösterilen ekin başındaki ünsüz Uygur Türkçesinde benzeşme nedeniyle /d/ ile yazılmaya başlanmıştır (Erdal, 2004, s. 69). Erdal başlangıçta geriye doğru bir benzeşme gibi görünen dış ünsüzü /t/ ile başlayan eklerin (-tUr- gibi) getirildiği kökün son sesi ister /t/ ister /d/ ile bitsin ekin /d/ ile başladığını kaydeder: *kod- > kotdum, yad-> yatdılar, üd>ütde, unıt-dur-, yokad-> yokatdur-* gibi. Dış ünsüzlerinin karıştırılmadığı metinlerde yaygın olan bu yazım özelliği ilk dış ünsüzünün daha sert (ötümsüz), ikincisinin ise yumuşak (ötümlü) telaffuz edildiğini göstermektedir (Erdal, 2004, s. 116).

Eski Türkçedeki /d/ ve /t/ sesbirimleri arasındaki /td/ > /tt/ > /t/ veya /dt/ > /tt/ > /t/ biçiminde gösterilebilecek ses değişimi genellikle gerileyici benzeşme olarak ele alınmıştır: **eşidtim > eşi(t)tim* 'işittim', **ıdtı > ı(t)tı* 'gönderdi, bıraktı', **kodtı > ko(t)tı* 'bıraktılar', **ulgadtım > ulga(t)tım* 'büyüdüüm', **igıtdım > *igıttım > igıtım* 'besledim', *ıtdım > ittim > itim* 'yaptım'. Aynı durum -tUr- ekinde de görülmektedir: **yügedtür- > yüge(t)tür-* 'terfi ettirmek'. (Tekin, 2003, s. 73-74; İnce, 2017, s. 277; Kononov, 1980, s. 71).

Yukarıdaki benzer durum -dAçı, -dUk, -dI, -dUr- eklerinin getirildiği durumlarda da ortaya çıkmaktadır. Bu eklerin yapısındaki -(U)t biçiminden dolayı /l, n, r/'den sonra herhangi bir ünlüye gerek olmadan sözcük kök ve gövdelerine doğrudan bağlanabildikleri için /t/ olarak korunmuş, diğer ünsüzlerden sonra ötümlüleşerek /d/ olmuştur. Bu durum Ercilasun'a göre iki ünlü arasındaki /t/ > /d/ değişiminden ve uzun ünlülerin varlığından kaynaklanmıştır (Ercilasun, 2014b, s. 131); Tuna'ya göre

de fonetik bir gereksinimden kaynaklanmıştır (Tuna, 1957, s. 42-45). Tekin ise bu eklerde meydana gelen ses olayını ötümlüleşme değil ötümsüzleşme olayı olarak değerlendirmiştir. Çünkü ona göre -DI belirli geçmiş zaman ekinin yapısında -Ut değil eylemden ad yapan *-(I)d eki ile iyelik eki bulunmaktadır. Aksi durumda yapısında /t/ dış ünsüzü bulunsaydı Çuvaşçada /l, n, r/ dışındaki ünsüzler ile ünlülerden sonra /r/ ünsüzüne bir değişim olamazdı (T. Tekin, 1997, s. 9; 2003, s. 182). Çünkü Çuvaşçada /d/ > /r/ değişimi vardır ve Çuvaşçada /l, n, r/ ünsüzlerinden sonra örneğin bulunma ekleri +tA, +rA ve çıkma ekleri +tAn +rAn iken diğer ünsüzlerden sonra +rA, +çA ve +rAn, +çAn biçimindedir (Ersoy, 2007, s. 1306).

Yukarıda benzeşme ve daha özeldi ötümsüzleşme içinde değerlendirilen /d/ ~ /t/ değişimi Eski Uygur Türkçesinde sıklıkla görülmektedir: *igid* ~ *igit* 'yanlış', *idi* ~ *iti* 'asla', *kedil-* ~ *ketil-* 'giyilmek', *ködüg-* ~ *kötüg-* 'iş' (Eraslan, 2012, s. 85). Herhangi bir kurala bağlı olmaksızın Eski Uygur Türkçesindeki bu ötümsüzleşme örneklerinin ancak imla ile ilgili olabileceği ileri sürülmüştür (Erdal, 2004, s. 44; Eraslan, 2012, s. 85; Ağca, 2021, s. 102). Çünkü Uygur Türkçesi metinlerinin pek çoğunda asli /d/ ünsüzünün /t/ ile yazıldığı görülür: *kağgu* > *kaťgu* 'kaygı', *ödün* > *ütün* 'zaman', *yıd* > *yıt* 'güzel koku', *kata* > *kađa* 'defa', *kurt* > *kurđ* 'kurt', *satzun* > *sağzun* 'satsın', *süt* > *süđ* 'süt', *teg* > *đeg* 'gibi' (Eraslan, 2012, s. 60). Bu sesbirimler erken tarihli Uygur Türkçesi metinlerinde düzenliyen geç dönem metinlerinde düzensizdir (Erdal, 2004, s. 44). Doerfer bu düzensizliği *dental konfussion* 'dış ünsüzlerinin karışımı' olarak nitelendirir. Ona göre bu sesbirimlerin yazımındaki tutarsızlık Moğol idaresindeki Yüan döneminde (1258-1360) yazılmış eserlerde belirgindir. Dolayısıyla Eski Uygur Türkçesindeki bu sesbirimlerin yazımlarındaki tutarsızlık Moğolca ile Türkçenin ses sistemlerinin çarpışmasından kaynaklanmış olabilir ve Moğolca ses sisteminin Eski Uygurcaya etkisinden söz edilebilir (Doerfer, 1993, s. 67, 27-28'den aktaran Ağca, 2021, s. 102). Ancak Ağca'ya göre Yüan döneminden önce yazılmış metinlerde de /d/ ve /t/ sesbirimleri birbirinin yerine yazıldığı için bu görüş kabul edilemez. Ona göre bu sesbirimlerin düzensizliği herhangi bir sebebe bağlı olmaksızın ünsüz değişimiyle açıklanamaz. Nitekim bir metindeki aynı sözcüğün yazımındaki dış ünsüzleri bile tutarsızdır. Dolayısıyla Ağca'ya göre en erken tarihli Uygur Türkçesi metinlerden sonra klasik öncesi olarak adlandırılacak bazı metinlerde bu sesbirimleri karıştırılmaya başlanmış ancak belirgin bir dillik özellik kazanmamıştır (Ağca, 2021, s. 102).

Eski Uygur Türkçesinde /d/ ve /t/ sesbirimlerinin birbirinin yerine yazılmasında kullanılan yazı sistemleri etkili olmuş ve 10.-11. yüzyıllarda yaygınlaşarak 13.-14. yüzyılda karakteristik bir dil özelliği haline gelmiştir. Bu sesbirimlerinin düzensizliği 10. yüzyılda Çince'den çevrilmiş AY'de yaygın bir yazım özelliğidir (Ağca, 2021, s. 102, 107). AY'nin ön sözünü yayımlayan Zieme de *id-* 'errichten' ve *bitid-* 'schreiben lassen' eylemlerinin sonundaki sesin beklendiği gibi -t- ile asla yazılmadığını belirtir (Zieme,

1989, s. 241). AY'nin Petersburg nüshasındaki bu sesbirimlerin yazımındaki tutarsızlık Berlin fragmanlarına göre daha fazladır (Ağca, 2021, s. 104).

Köktürk harfli metinlerde iki ayrı işaretle gösterilen /t/ ve /d/ ünsüzlerinin yazımı düzenliken Uygur Türkçesi metinlerinde düzensiz bir görünüm sergilemektedir. Bu yazım özelliği Uygur Türkçesi metinlerinin tarihlendirilmesinde kullanılan ölçütlerden biri olarak ele alınmaktadır. Bu iki dönemden sonra Arap alfabesiyle yazılmış ilk İslami dönem eserlerinden itibaren bunlara bir de dış arası sızıcı /δ/ sesbirimi eklenir. Bu sesbirim /δ/ veya /z/ Arapçadaki ð (zel)'dir (İnce, 2017, s. 37). Arap harflerinden ð (zel) harfi Türkçe sözcüklerde Eski Türkçedeki ötümlü /d/ sesinin ön damaksillaşarak /δ/ sesini oluşturduğu XI. yüzyılda DLT'de kullanım alanına girmiştir. DLT'deki sözlerin imlası sayesinde Türkçe sözcüklerdeki d > ð > z / y değişiminin ilk aşaması izlenebilmektedir. Türkçe kelimelerdeki bu değişikliğin yansıtılması için /δ/ ð (zel) harfine alıntılar haricinde de başvurulur. Kaşgarlı Mahmud ön damaksillaşan bu sesi (z) türeten Türk boyunun Çiğil olduğunu belirtir (Şirin, 2020, s. 96, 97). Kaşgarlı Mahmud /d/ sesbirimi ile ilgili şu bilgileri verir:

'Yağma, Toxsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar bütün zel'leri ye'ye çevirmekte birleşmişlerdir. Bunlar zel'i hiç kullanmazlar. Bu grupların dışında olanlar kayın ağacına kadın bunlar kayın derler. 'Kayın'a kadın, bunlar kayın derler. Yine Çiğil ve diğer Türklerdeki bütün zel'ler; bazı Kıpçak, Yimek, Suvar ve Bulgarlar, Rus'a ve Rum'a kadar uzananlar tarafından ze'ye çevrilir. Türklerin 'ayak' için kullandıkları adak'a bunlar azak derler. Karın doyunca Çiğil Türkleri karın toğtı derler, bunlar ise ze ile tozdı derler. Diğer isim ve fiilleri bu örneğe göre ayarla. Özetle, Çiğil lehçesindeki zel; Yağma, Toxsı, Oğuz ve Çin'e doğru yükselirken bazı Arguların lehçelerinde ye'dir; Kıpçakların ve Rum'a doğru alçalırken diğerlerinin lehçelerinde ze'dir.' 'Kelimelerdeki bütün te'ler Oğuzlar ve onlara uyanlarda de'ye döner. Örnek: 'Deve' için kullanılan tewe'ye onlar deve ismini verirler. 'Delik' için kullanılan ü.t'e onlar ü.d derler.' (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 12).

Arap alfabesiyle yazılmış Karahanlı Türkçesi metinlerinde /t/, /d/ ve /δ/ ünsüzleri için kullanılan üç ayrı işaretin iki ayrı karakter arasındaki farkı yansıtmak için kullanıldığı söylenebilir. DLT'de de /d/ ve /δ/ ünsüzleri arasında bir ayırım yapılmıştır (Erdal, 2004, s. 67). Dankoff & Kelly DLT'de bu iki sesbirimin kararsız bir görünüm sergilediğini belirlemiştir. Örneğin 10 kez *boğun*, 17 kez *bodun* yazılmış; benzer şekilde 50 kez *adak* yazılmasına karşın yalın olarak *adak* biçimi yoktur. KB'nin de Arap harfli nüshasında sık sık *kadaş* yazılmışken Uygur harfli nüshasında *kadaş* biçimindedir (Dankoff & Kelly, 1982, s. 55-56). Yazı sistemleri bağlamında ele alan Brockelmann da Uygur yazısında aynı işaretle gösterilen /δ/ ile /d/ sesbirimlerinin Karahanlı Türkçesi metinlerinde çoğunlukla /δ/ ile yazıldığını belirterek ünsüzü ötümlü olarak kabul eder (Brockelmann, 1954, s. 29).

Karahanlı Türkçesi metinlerinde /δ/ sesbirimi ötümsüz nitelikte iken Harezmi Türkçesinin pek çok metninde ötümlü nitelikte bir görünüm sergiler. Bu durum /d/’li ve /y/’li biçimlerin bir arada görüldüğü Harezmi Türkçesi eserlerinde yazı dili ile konuşma dili arasındaki değişime bağlı olabilir. Yazımda /δ/ ünsüzü kullanılırken bir yandan da konuşma dilinde /y/ ünsüzünün etkisiyle ötümlü bir ünsüz gibi ek alır (Güzelderen, 2021, s. 243). Aynı zamanda Harezmi Türkçesinde /t/ ile yazılan sözcükler fazla olmasına karşın Oğuz Türkçesi özelliği olan /t/ > /d/ değişiminin olduğu pek çok örnek de bulunmaktadır. Bu özellik yukarıda Kaşgarlı Mahmud’un bilgi verdiği boyların lehçe ve şivelerinin karışık olarak konuşulduğu bir dönemi göstermektedir (Ata, 2014, s. 67, 73).

Türk dilinin farklı dönemlerinde farklı yazı sistemlerine göre gösterimi çeşitlenen /d/, /t/ ve /δ/ ünsüzlerinden hangisinin asli olduğu ve Arap harfli metinlerdeki /δ/ sesbiriminin hangi sese karşılık olduğu sorusu akla gelmektedir. Johanson +dA, -dAçI, -dI gibi eklerde normalde /d/ ile yazılmasına karşın /l, n, r/ ve nadiren /z/ ünsüzlerinden sonra /t/ ile yazılmış ünsüzü farklı bir sesbirim olarak değil /δ/ sesbiriminin alt sesbirimleri (allophone) olarak kabul eder (Johanson, 1979, s. 52, 79, 84). Erdal, Johanson ve Sims-Williams Proto-Türkçede /*d/ biçimindeki diş ünsüzünün asli biçiminin Eski Türkçede /d/ ile /t/ arasında bir diş ünsüzü olan /δ/ olduğu görüşünde birleşirler. Çünkü Erdal’a göre /*δ/ > /d/ biçiminde olması gereken değişim Sayan Türkçesinde de görülmekte fakat Yakut Türkçesinde /t/ ile karıştırılmıştır. Ona göre Yakut Türkçesindeki /t/’ye değişim alt katman-üst katman etkisiyle gerçekleşmiş olabileceği için ikincil olarak görülmelidir (Erdal, 2004, s. 67, 68).

Yukarıdaki açıklamalar ışığında d/ t ~ δ[z]~ y ses değişimleriyle⁷ eylemin kod- ~ kod- ~ kot- ~ koy- biçimlerinde olduğu görülmektedir. Bu eylemin gövdesindeki tek sestem oluşan -d- ekine ilişkin farklı görüşler bulunmakla birlikte genellikle kuvvetlendirme veya pekiştirme işlevinde ve lehçelerde -y- olan bir ek olarak kabul edilmiştir: *ko- > kod- 'koymak', *to->tod- 'doymak', yo->yod- 'mavolmak, yok olmak', ī- > id- 'göndermek', *kū- > *kūd- > küt- 'beklemek' (Gabain, 2007, s. 58; Çağatay, 1966, s.48; T. Tekin, 2003, s. 93; Ercilasun, 2014, s. 66; Hamilton, 1998, s. 196; Clauson, 1972, s. 595). Hacıeminoğlu da bu görüşe katılmakla beraber -d- ekinin daha sonraki dönemlerde -δ- ve -y- biçiminde gelişim gösterdiğini ve daha sonra kökteki anlam aşınmasını gidermek için kullanıldığını belirtir (Hacıeminoğlu, 2003, s. 132). Ancak Ş. Tekin bazı tek heceli eylem köklerine gelen bu ekin bir *tekit(intenzif)* 'kuvvetlendirme' anlamını bulmanın zor olduğunu söyler (Tekin, 1976, s. 157, 160). Altay dillerinin

⁷ Eski Türkçedeki d/ t ~ δ[z]~ y sesleri arasındaki değişimle ilgili olarak ise şu örnekler verilebilir: *ada ~ ata, baldu ~ baltu, yad- ~ yat- ~ yad- ~ yaz- ~ yas- ~ yay-, öd ~ öd ~ öz, kadın ~ kadın ~ kazan ~ kayın, adak ~ adak ~ azak ~ ayak, kod- / kot- ~ kod- ~ koy- 'класги' (bırakmak, koymak), kuduğ ~ kuduğ ~ kıyuğ ~ kıyu 'колодец' (kuyu) (Kononov, 1980, s. 74).*

kökenbilim sözlüğünde Türkçe tek heceli eylem köklerindeki -d- ekinin (**tod-*, *yod-*, *kod-*, *yüd-*) süreklilik bildiren bir eylem eki olarak yapılandırılabilceği ancak gerçekte böyle bir ekin olmadığı görüşü ileri sürülür (Starostin vd., 2003, s. 180). Turan ise Eski Türkçe döneminde kök hecenin sonunda bulunan /d/ sesinin ünlü ile sonlanan sözcüklerde herhangi bir anlam veya işlev farkı yaratmadığını ve kök ünlüsünün uzunluğu arasında morfofonetik bir karşıtlık oluşturduğunu belirtir. Bu durumu '*ekte değil de kelimedede ortaya çıkan bir destek ünsüzü*' olarak nitelendirip eklenme sırasında '*gedik dolduran türeme*' olarak değerlendirir (Turan, 2012, s. 69).

Yukarıda da belirtildiği tek heceli eylemlere eklenen -d- eki pekiştirme veya kuvvetlendirme işlevi kabul edilmezse eylemindeki ünsüzünün ötümlüleşmesini kendisinden önceki uzun ünlüden kaynaklandığı söylenebilir. Nitekim T. Tekin ünsüz ötümlüleşmesini bir tür ünlü-ünsüz benzeşmesi olarak nitelendirir. Ona göre Ana Altaycada tek heceli sözcüklerin sonundaki patlayıcı-ötümsüz ünsüzlerin (p, ç, t, k/ğ) Oğuz grubu Türk lehçelerinde ötümlüleşmesinin nedeni kendilerinden önce uzun ünlü bulunmasıdır. Uzun ünlünün boğumlanma süresi kısa ünlüye göre daha fazla olduğu için uzun ünlü süre bakımından üstünlüğünü kendisinden sonra gelen patlayıcı-ötümsüz ünsüze geçirerek ötümlüleştirir. Kısa ünlü bulunan sözcüklerde bu ses olayı gerçekleşmez, patlayıcı-ötümsüz ünsüzler korunur. Ünsüz ötümlüleşmesinin ilk örneklerinin DLT'de görüldüğünü belirten Tekin, Oğuzcada bu olayın en geç 11. yüzyılda gerçekleşmiş olduğunu belirterek *ūt > ūd* 'delik', **uyāt > uyādsılık* 'utanma' ötümlüleşme örneklerini verir (T. Tekin, 1995, s. 128).

Yukarıda açıklamalardan sözcüğe ilişkin şu yargılarda bulunulabilir:

1. Eylemin ettirgen biçimi -tUr- eki ile yapılmıştır. Bu ek Eski Uygur Türkçesinde /t/ ve /d/ ünsüzlerinin birbirinin yerine yazımından dolayı düzensiz olduğu için fonetik bakımdan açıklamayı zorlaştırmaktadır. Bu durumda *kod-tur-* ve *kod-dur-* biçiminde yazımlar metinlerin yazım tarihiyle yakından ilgilidir.

2. Eylem *kod-tur-* biçiminde alındığında ve kimi durumlarda /t/ sesbiriminin yazılmadığı göz önüne alındığında birleşik bir ek olan -tUr- ekinin gerileyici benzeşme ile kendisinden önceki sesi de ötümsüzleştirerek *kottur-* biçimine dönüştürdüğü ve Köktürk yazıtlarında iki ünsüzün tek ünsüz ile yazıldığı pek çok örnekteki gibi *kodtur-* > *kottur-* > *kotur-* biçiminde yazımının yeğlendiği söylenebilir.

3. *Kodur-* biçimindeki yazımlarda ise *kotur-* biçimindeki eylemin kökündeki uzun ünlünün varlığı ve iki ünlü arasında kalan ötümsüz ünsüzün ötümlüleşmesiyle gerçekleşmiş olduğu söylenebilir. Bununla beraber *kodtur-* > *koddur-* > *kodur-* biçiminde de bir gelişimin gerçekleşmiş olabileceği öne sürülebilir.

4. *Kod-* eyleminin sonundaki -d- ekini işlevi ne olursa olsun *d > δ/z > y* ses değişimleri ile Türk lehçelerinde ve Anadolu ağızlarında yaşamaya devam emektedir.

Yukarıdaki morfofonetik açıklamalar eylemin *ko-d-tur-* biçiminde olduğunu göstermektedir. Eylemin kökeni olarak kabul edilebilecek *ko-* > *kod-* 'bırakmak, koymak, terk etmek, yerleştirmek' anlamından 'istinsah / kopya etmek' anlamına geçişinin hangi anlam ilgileriyle sağlandığı Türk dil ve kültüründe işletilen bilişsel yapıyı ortaya çıkaracak ve anlambilimine katkıda sağlayacaktır. Bu amaçla *kod-* eylemi ve onunla eşyazımlı *kud-* eyleminin anlam ve kullanımları incelenerek her iki eylem arasındaki anlam ilgisi ve 'istinsah / kopya etmek' eylemine hangisinin kaynaklık etmiş olabileceği belirlenmeye çalışılacaktır.

Eski Türkçe *kod-* ~ *koδ-* ve *kud-* ~ *kuδ-* Eylemleri

Eski Uygur Türkçesinde farklı yazımlarla tanıklanan *kodtur-* ~ *koδtur-* ~ *kotur-* ~ *koddur-* eyleminin yapısındaki ettirgenlik eki eylemin bir başkasına yaptırıldığı anlamını vermektedir. Bu morfosemantik gösteren eylemin 'istinsah / kopya etmek' anlamını desteklemektedir. Bu ekle eylemin kök ve gövdesinde gerçekleşen değişim morfofonetik açıdan yukarıda açıklanmaya çalışıldı. Her ne kadar eylemin kök veya gövdesindeki ünlü yuvarlak-geniş *kod-* biçiminde yazılmış olsa da eşyazımlı ancak ünlüsünün yuvarlak-dar *kud-* biçiminde bir eylemin olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim Türk dilinde sesbirimler anlam ayırt edici en küçük birimlerdir ve *kod-* ile *kud-* eylemlerindeki /o/ ve /u/ sesbirimleri iki eylem arasında anlam ayırt ediciliği sağlar veya başka bir deyişle anlam farkı yaratır.

Türk dilinin temel sözcüklerinden olan *kod-* ~ *koδ-* ~ *kot-* > *koy-* eylemi 'koymak, bırakmak, fırlatmak, bırakmak, alıkoymak, terk etmek, yüklemek, yerleştirmek, sonlandırmak; niyet etmek, amaçlamak, önem vermek, değer vermek, açıklamak, ifade etmek, çevirmek' anlamlarındadır (Nadalyayev vd., 1969, s. 451-452, 461; Clauson, 1972, s. 595; Starostin vd., 2003, s. 831). Henüz Eski Türkçe döneminde iken bile çok anlamlı olan bu eylemin anlam alanı genişleyerek devam etmiş ve 'vazgeçmek, hakkından feragat etmek, bağışlamak, izin vermek; yatırmak, bekletmek, muhafaza etmek, tutmak; serbest bırakmak; yaratmak, vazetmek; defnetmek, mezara koymak; unutmak, kaybetmek; saklamak' anlamlarını kazanmıştır (Erol, 2008, s. 363-364). Bununla beraber Türkçede karışarak *koy-* biçimini alan Eski Türkçe *kod-* 'yerleştirmek' ve *kud-* 'dökmek' sözcükleri bulunmaktadır (Ayazlı, 2016, s. 167). Gerçekte eşyazımlı *kod-* ~ *kuδ-* ve *kud-* ~ *kuδ-* biçiminde iki ayrı eylem bulunmasına karşın birbirinin yerine kullanılması ve karıştırılmasından dolayı aralarında bir '*bulaşma*' (contamination)dan söz edilebilir⁸ (Gülsevin, 1998, s. 51).

Yukarıda anılan bu durum 'istinsah / kopya etmek' anlamına kaynaklık eden eylemin belirlenmesini güçleştirmektedir. Türkçede 'çay dökmek' yerine 'çay koymak'

⁸ Bu iki eşyazımlı eylemin DLT yayımlarında ve diğer eserlerde düzeltilmiş biçimleri için bk. Gülsevin, 1998, s. 51-57; Uçar, 2013, s. 169-173.

biçimindeki kullanımlarda eylemler gerçekte *kod-* > *koy-* değil *tök-* > *dök-* ile eşanlamlı *kud-* > *kuy-* eylemidir. Bu iki eylem *kuğı* 'aşağı', *kuğkı köñül* 'alçak gönüllü, mütevazı', *kuđ-mak* > *kuy-mak* 'bir tür yemek', *kuğumcı* > *kuyumcu* 'dökümcü', *kuğkılık kıl-* 'secde etmek', *yüzün kuyu(n)*, *yüzi kuyu*⁹ 'yüzükoyun, yüzünü aşağıya çevirerek, yüzü üstüne, yüzü aşağıya gelmek üzere' gibi kullanımlarda yaşamaktadır (Sağlık, 2007, s. 42-91). Clauson da bu eylemlerin (*tök* ve *kud-*) eşanlamlılığından söz eder ve *kuđ-* 'to pour out' (dökmek, akıtmak, boşaltmak); metaller için 'to cast' (dökmek, atmak, kalıba dökmek, biçim vermek) anlamındaki eylemin daha sonraki dönemlerde *ku-y-* biçiminde olduğunu belirtir (1972, s. 596). Bu *kuđ-* eyleminin ettirgen biçiminin de **kuğtur-* > *kutur-* 'to pour out, empty' (dökmek, boşaltmak) olduğunu belirtir. Aynı bir sözlük birimde aldığı bir diğer *kutur-* eylemi için '1. to be excessive, exceed reasonable limits (aşırı olmak, makul sınırı aşmak), 2. to rave, be mad (çıldırılmak, delirmek), 3. the crop, vegetation, etc. thrived (mahsul, bitkinin gelişmesi), 4. to be overbearing (zorba olmak)' karşılıklarını verir. Bu eylemin /u/ sesi ve bazen de ötümlü /d/ ile kullanıldığını belirten Clauson *koğur-* eyleminin morfolojik olarak belirsiz olduğunu ve '*ol bu ışka koğurdı*' cümlesindeki eylem için 'strenuous effort over' (olağanüstü çaba sarfetmek) biçiminde verir (Clauson, 1972, s. 605). Clauson'un *kutur-* olarak aldığı eylemi Erdal -tUr- ekli eylemler arasında ele alarak yapı ve anlamca *kud-tur-* 'döktürmek, kalıba döktürmek, biçim verdim' olarak gösterir (Erdal, 1991, s. 808). Uçar da yapısı belirsiz olan bu *kutur-* eyleminin 'exert oneself, do the utmost (çaba göstermek, elinden gelenin en iyisini yapmak)' olduğunu ve bu eylemden türeyen *kuturu* zarfının anlamının da 'extremely (son derece)' değil 'very, a lot (çok, pek)' olması gerektiğini belirtir (Uçar, 2013b, s. 27, 195).

Eşyazımlı *kod-* ve *kud-* eylemlerinin anlamları karşılaştırıldığında ve aralarındaki '*bulaşma*' dikkate alındığında 'istinsah / kopya etmek' karşılığında *kud-* eyleminin işletilmiş olabileceği anlamsal bakımdan mümkün görünmektedir. AY'yi yayıma hazırlayanlardan Çağatay *koğtur-* eyleminin 'bir şeyi esaslıca yaptırmak' anlamında olduğunu fakat 'istinsah' anlamından dolayı *koydur-* < *koy-* eylemi olamayacağını belirtir (Çağatay, 1945, s. 55).

Zengin bir yazı ve yazın kültürü olan Uygurlar dinî metinleri, sözleşme, senet, mektup gibi hukuk belgelerini gerek el yazması biçiminde gerekse geliştirdikleri baskı yöntemiyle çoğaltmışlardır. Tahtadan kalıpların kullanıldığı baskı tekniğinde harfler bir anlamda kalıba dökülür, biçim verilir. Bu bağlamda 'dökmek, akmak, kalıba dökmek, boşaltmak, biçim vermek, yaymak' anlamlarındaki *kud-* eyleminin 'istinsah / kopya etmek' karşılığında işletilmiş olabileceği görüşünü desteklemektedir. Elle yazarak bir metni çoğaltmak metindeki cümleleri, sözcükleri, harfleri, noktalama

⁹ Bu bileşiğin yapısı için ayrıca bk. T. Tekin, 2013, s. 45-46; Doğuer, 2011, s. 267-272; Hatiboğlu, 1970, s. 174-175.

işaretleri gibi her türlü öğeyi bir yüzeyden başka bir yüzeye taşımaktır, aktarmaktır, boşaltmaktır; aslına sadık kalarak her müstensihin ya da bitigçinin / bitkeçinin elinde başka bir biçimde kalıba dökmektir. Çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız Türkçesinde *kotor-* '1. Çevirmek, yerini değiştirmek; 2. Çevirmek (bir dilden başka bir dile terceme etmek)' biçiminde yaşamaktadır (Yudahin, 2011, s. 493). Bu anlamsal ilgi aynı zamanda DLT'de *bitig köçür-* ve *bitig yul-* 'istinsah / kopya etmek' eylem öbekleriyle de örtüşmektedir (Adıyaman, 2022, s. 483-502). Nitekim *köçür-* 'bir yerden başka bir yere taşımak, nakletmek, aktarmak' ile *kud-tur* < *kud-* 'dökmek, aktarmak, başka bir yere veya kaba boşaltmak' eylemi benzer bir hareketi göstermektedir. Ayrıca Türkmen Türkçesinde *tazeden göçür-* (Tekin vd., 1995, s. 290), Kazak Türkçesinde *köşir-* (Kenesbayoğlu vd., 1984, s. 142), Tatar Türkçesinde *küçer-* (Ganiyev, Ahmet'yanov & Açıkgoz, 1997, s. 203) Azerbaycan Türkçesinde *köçür-* (Orucov, Abdullayev & Rehimzade, 2006, s. 744), Kırgız Türkçesinde *köçür-* (Yudahin, 2011, s. 497) gibi çağdaş Türk lehçelerinde 'istinsah / kopya etmek' karşılığında *köçür-* eylemi kullanılmaya devam etmektedir.

kod- ve *kud-* eylemleri arasında yalnızca fonetik değil *çay dök-* (*kuy-*) ~ *çay koy-* örneğinde olduğu gibi anlamca da bir benzerlik ve ilgi bulunmaktadır. Sağlık, bu iki eylem arasındaki ilişkiyi şöyle ifade eder: "*kud-* 'dökmek' ve *kod-* 'koymak' hareket fiilleri sinonim olmamakla birlikte sıvılarla ilgili bir bağlamda benzer anlama sahiptirler." (2007, s. 50). Bu bağlamda *kod-* 'koymak, reddetmek, bırakmak, terk etmek, ayrılmak, kabul etmemek, rehin bırakmak, geriye koymak, devam etmemek, (bir işe) ara vermek; alıkoymak; tamamen yapmak, detaylı yapmak' (Wilkins, 2021, s. 388) eyleminden 'istinsah / kopya etmek' anlamına geçiş de mümkün görünmektedir. Özellikle *kod-* eyleminin anlam alanında bulunan 'rehin bırakmak, alıkoymak, bırakmak, terk etmek, kaybetmek, yitirmek, vazgeçirmek' karşılıkları istinsah ederken kopya edilecek kitap, belge veya metnin müstensihe veya bitkeçi / bitigçiye rehin gibi bırakılmasını, alıkoyulmasını, terk edilmesini gerektirdiği yönüne işaret etmektedir. Nitekim DLT'de 'istinsah / kopya etmek' karşılığında kullanılan *yul-* eyleminin isteminde de 'esir, bulun, tutug' gibi sözcüklerin olması (Adıyaman, 2022, s. 493) *kod-* ile *yul-* eylemleri arasında da anlamca benzerlik kurulmasını sağlamaktadır.

Sonuç

Eski Uygur Türkçesinde özellikle AY'de farklı yazım ve okunuşları bulunan *kodtur-* ~ *koğtur-* ~ *koddur-* ~ *kotur-* ~ *kodur-* ~ *koğur-* eylemi 'istinsah / kopya etmek' anlamındadır. Eylemin farklı yazımları hem Eski Uygur Türkçesi metinlerinde özellikle AY'de d/ ve /t/ sesbiriminin yazımındaki düzensizlik erken ve geç tarihli metinlerin tarihlendirilmesinde döneme ilişkin bir dillik ölçüt olarak hem de eyleme eklenen birleşik yapıdaki -tUr- ettirgenlik ekinin bağlandığı kök ve gövdede meydana getirdiği morfofonetik değişim olarak değerlendirilebilir. Bu durumda gerçekleşen

benzeşme ve ünsüz erimesi sonucunda *ko-d-tur- > kottur- > kot(t)ur > kotur- ~ kodur-* veya *ku-d-tur > kuttur- > kut(t)ur- > kutur- ~ kudur-* biçimlerini aldığı söylenebilir.

'İstinsah/ kopya etmek' anlamına kaynaklık eden eylemi belirlemek eşyazımlı *kod-* ve *kud-* eylemleri arasındaki '*bulaşma*'dan dolayı güçtür. Ancak eylemlerin anlam ve kullanımlarına bakıldığında 'istinsah / kopya etmek' eyleminin gösterdiği hareket ile *kud-* eyleminin anlam ve gösterdiği hareket bakımından *kod-* eylemine göre anlamca daha yakın ve mümkün görünmektedir. Bu anlamsal yakınlığı hem DLT'de hem de çağdaş Türk lehçelerinde 'istinsah / kopya etmek' eylemini karşılamak için kullanılan *köçür-* eyleminin gösterdiği hareketle benzer olması desteklemektedir. Dolayısıyla bu çalışmada 'istinsah/ kopya etmek' eylemine *kud-tur-* eyleminin de kaynaklık etmiş olabileceği fonetik ve semantik bakımdan gösterilmeye çalışılmıştır. Diğer yandan şimdiye kadar metni hazırlayanlarca *kod-* biçiminde ilk hece ünlüsü yuvarlak-geniş olarak okunan ve 'istinsah / kopya etmek' anlamı verilen sözcüğün ilk hecesindeki ünlüsüne kullanılan yazı sisteminin yuvarlak-dar / geniş ünlüleri göstermede yetersiz kalmasından dolayı temkinli yaklaşılmalıdır. Bu bakımdan *kod-* eyleminin anlam alanında var olan 'rehin bırakmak, alıkoymak, bırakmak, terk etmek, kaybetmek, vazgeçirmek' karşılıkları istinsah / kopya edilecek kitap, belge veya metnin işlem bitene kadar müstensihe rehin gibi bırakıldığı, terk edildiği, alıkoyma yönüne işaret etmektedir. Dolayısıyla *kodtur-* ile *yul-* eylemleri ve *kudtur-* ile *köçür-* eylemleri 'istinsah / kopya' işleminin benzer yönünü ve hareketini göstermektedir.

Eski Uygur Türkçesi Budist çevreye ait metinlerinden AY ile Hakaniye (Karahanlı) Türkçesinde İslami çevrede yazılmış sözlüğü DLT'de 'istinsah / kopya etmek' karşılığında kullanılan eylemler anlamsal bakımdan benzerdir. Bu benzerlik Türk dilinin dış tarihindeki (siyasî, dinî, coğrafi vb.) değişimlere bağlı olarak iç tarihindeki (ses, yazı, yazım, söz varlığı gibi) kısmi değişimlere karşın derin yapısında var olan temel ilke ve mantıktaki devamlılığı ve bütünlüğü göstermektedir.

Kısaltmalar

<: Bu şekilden gelir.

> : Bu şekle gider.

/: veya

~: Değişken veya benzer şekil

AY: Altun Yaruk

DTS: Drevnetyurkskiy Slovar

DLT: Dîvânu Lugâti't- Türk

KB: Kutadgu Bilig

- Etik Kurul İzni** Bu çalışma için etik kurul izni gerekmemektedir. Yaşayan hiçbir canlı (insan ve hayvan) üzerinde araştırma yapılmamıştır. Makale edebiyat sahasına aittir.
- Çatışma Beyanı** Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkisi bulunmadığını, dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.
- Destek ve Teşekkür** Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Adıyaman, C. (2022). Dîvânu Lugâti't-Türk'te bitig yul- ve bitig köçür- : İstinsah / kopya etmek eylem öbekleri üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*, 11 (2), 483-502.
- Ağca, F. (2021). *Dillik ölçütlere göre Eski Uygurca metinlerin tarihlendirilmesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk şiiri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arslan, H. Ç. (2020). Suvarnaprabhâsa-Sûtra'nın Eski Uygurca ve Çince çevirileri üzerine bir değerlendirme (15. Bölüm 149-171. Satırlar Arası). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 49, 185-210.
- Ata, A. (2014). *Çağatay Türkçesinin ilk devresi Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ayazlı, Ö. (2016). *Eski Uygurca din dışı metinlerin karşılaştırmalı söz varlığı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ayazlı, Ö. (2022). Şiŋko Şâli Tutuŋ ve Altun Yaruk çevirisi üzerine. *Şiŋko Şeli Tutuŋ anısına uluslararası Eski Uygurca çalıştay bildirileri* (s. 191-202). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Barat, K. (1990). Şiŋqo Şâli Tutuŋ traducteur du Sâkiz Yükmäk Yaruq Nom?. *Journal Asiatiqua*, 278 (1-2). 155-166.
- Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische grammatik der İslamischen litteratursprachen Mittelasians*. E. J. Brill.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford University Press.
- Çağatay, S. (1945). *Altun Yaruk'tan iki parça*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Çağatay, S. (1966). Pekiştirilen fiiller. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 14, 39-50.
- Çetin, E. (2012). *Altun Yaruk Yedinci kitap*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk VIII. kitap*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dankoff, R., & Kelly, J. (1982). *Mahmut el-Kâşgarî: Compendium of the Turkic dialects (Dîvân Lugât at-Türk)*. Harvard University Press.
- Doerfer, G. (1993). *Versuch einer linguistischen daitrung alterer osttürkischer texte*. Turcologica 14. Harrassowitz Verlag.

- Doğuer, E. B. (2011). Yüzükoyun / topukkoyun / yüzükuyun/ topukkuyun. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 18 (1), 267-272.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (1991). *Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2014a). *Kutadgu Bilig grameri*. Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2014b). L, n, r'den sonra niçin t?. *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun makaleler 1* (Ekrem, Arıkoğlu Haz.) (s. 129-133). Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B., & Akkoyunlu, Z. (2018). *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation I-II*. Otto Harrassowitz.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of Old Turkic*. Leiden Brill.
- Erol, A. H. (2008). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine anlam değişimleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ersoy, F. (2007). Çuvaş Türkçesi. Ercilasun, Ahmet Bican (Ed.), *Türk lehçeleri grameri*. (s. 1285-1340). Akçağ Yayınları.
- Gabain, von A. (2007). *Eski Türkçenin grameri*. (Mehmet, Akalın Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ganiyev, F., Ahmet'yanov, R., & Açıkgöz, H. (1997). *Tatarca-Türkçe sözlük*. İnsan Yayınevi.
- Gulcalı, Z. (2021). *Altun Yaruk X. kitap*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, G. (1998). Türk Dilinde koy- (< kod-) ve kuy- (<kud-) üzerine. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 51-57.
- Güzelderen, B. (2021). Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde [d] ünsüzünün ötümlülük ve ötümsüzlük bakımından değerlendirilmesi. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 29, 223-245.
- Hacıeminoğlu, N. (2003). *Karahanlı Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hamilton J. R. (1984). Les titres Şâli et Tutung en Ouïgour. *Journal Asiatique*, CCLXXII (3-4), 425-437.
- Hamilton, J. R. (1998). *Budacı iyi ve kötü kalpli prens masalının Uygurcası*. (Ece Korkut, İsmet Birkan, Çev.). Simurg Yayınları.
- Hatiboğlu, V. (1970). Üstünkörü ve yüzükoyun. *Türk Dili*, 22 (225), 174-175.

- İnce, Y. (2017). *Tarihi Türk lehçelerinde ünsüzler*. (Tez no: 464566). [Doktora tezi, Fırat Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr>
- Johanson, L. (1979). *Alttürkisch als 'dissimilierende sprache'*. Akademie der Wissenschaften und der Literatur.
- Kara, G., & Zieme, P. (1986). Die uigurische übersetzung des apokryphen Sutrasi 'Foding xin da tuo luo ni'. *Altorientalische Forschungen*, 13, 318-376.
- Karaman, A. (2021). *Eski Türkçede (VIII-XII. yüzyıl) ikilemeler*. (Tez no: 661004). [Doktora tezi, İnönü Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster>.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kenesbayoğlu, İ. K. (Ed.) (1984). *Kazak Türkçesi sözlüğü*. (Hasan Oraltay, Nuri Yüce, Saadet Pınar, Çev.). Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Keskin B. (2019). Eski Uygur hukuk belgelerinde kısaltmalar. *International Journal of Old Uyghur Studies*, 1 (2), 233-248.
- Kononov, A. N. (1980). *Grammatika yazıka Tyurkskih runiçeskih pamyatnikov, VII-IX vv*. Nauka.
- Maue, D., & Röhrborn, K. (1979). Ein caityastotra aus dem alttürkischen Goldglanz-Sutra. *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandisch en Gesellschaft*, 129 (2), 282-320.
- Nadalyayev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R. & Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar*. Akademii Nauk SSSR. Institut Yazykoznaniya.
- Oda J. (1987). Uiguru no Shōgō 'tutung*' to sono shūhen [Concerning the Uighur appellation 'tutung'], Tōyōshi kenkyū. *The Journal of Oriental Researches*, XLVI (1), 57-86.
- Orucov, A., Abdullayev, B., & Rehimzade, N. (2006). *Azerbaycan dilinin izahlı lügatı I-IV*. Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası.
- Ölmez, M. (1991). Altun Yaruk III. kitap (=5. Bölüm). Odak Ofset.
- Ölmez, M. (1994). *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca yaşamöyküsü VI. bölüm*. (Tez no: 30769). [Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>.
- Sağlık, G. S. (2007). *Türk dilinde yön gösteren karşıtlıklar aşığı: yukarı sözcükleri*. (Tez no: 218593). [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>.

- Sayit, M. (2022). Beşbalıklı Şingko Şali'nin Altun Yaruk'ta izlediği çeviri yöntemleri. *Şingko Şeli Tutung anısına uluslararası Eski Uygurca çalıştay bildirileri* (s. 165-170). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Semet, A. (2022). Uygurcada terim yapma tekniği üzerine gözlemler. *Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung anısına uluslararası Eski Uygurca çalıştay bildirileri* (s. 19-31). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Starostin, S. A., Dybo, A. V., & Mudrak, O. A. (2003). *Etymological dictionary of the Altaic languages*. E. J. Brill.
- Şen, S. (2002). *Eski Uygur Türkçesinde ikilemeler*. (Tez No: 122582). [Yüksek Lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster>.
- Şirin, H. (2020). *Başlangıçtan günümüze Türk yazı sistemleri*. Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- Tekin, Ş. (1965). Uygur bilgini Singku Şeli Tutung'un bilinmeyen yeni bir çevirisi Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 13, 29-33.
- Tekin, Ş. (1976). Eski Türkçe. *Türk Dünyası El Kitabı* (s. 142-192). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Tekin, T. (1995). *Türk dillerinde birincil uzun ünlüler*. Simurg Yayınları.
- Tekin, T. (1997). On the Old Turkic verbal noun suffix {-dOk}. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 5-12.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri*. Sanat Kitabevi.
- Tekin, T. (2013). Yüzükoyun bileşiğinin yapısı. Yılmaz E., & Demir N. (Ed.). *Makaleler 3* (s. 45-46). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z., & Eker, S. (1995). *Türkmence-Türkçe sözlük*. Simurg Yayınları.
- Tezcan, S. (1994). En eski Türk dili ve yazını. *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe* (s. 271-324). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tokyürek, H. (2018). *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tokyürek, H. (2019). Eski Uygur Türkçesi metinlerinde terim yapma yöntemleri. *Prof. Dr. Halûk Dursun anısına uluslararası Türk kültürü sempozyumu* (s. 355-361). ASOS Yayınevi.
- Tuna, O. N. (1957). Bazı imlâ gelenekleri bunların metin incelemelerindeki önemi ve Orhun Yazıtlarında birkaç açıklama. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 5, 41-81.

- Turan, Z. (2012). Eski Türkçe döneminde bir morfofonetik karşıtlık sorunu. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*, 1/1, 69-80.
- Uçar, E. (2013a). *Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. tezginç*. Dinozor Kitabevi Yayınları.
- Uçar, E. (2013b). Eski Uygurca sözcüklerine katkıları I: Kalıplaşmış kuturu zarfı üzerine, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 10 (3), 163-179.
- Ülken, H. Z. (1997). *Uyanış devirlerinde tercümenin rolü*. Ülken Yayınları.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Akademie der Wissenschaften.
- Yasin, Y. (2011). Moğol imparatorluğu dönemine kadar Türklerde tercüme. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 11 (1), s. 1-10.
- Yudahin, K. K. (2011). *Kırgız sözlüğü* (Abdullah, Taymas Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yunusoğlu, M. K. (2022). Şingko Şeli Tutung'un tercüme üslubu üzerine, *Şingko Şeli Tutung anısına uluslararası Eski Uygurca çalışmaları bildirileri* (s. 127-136). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zieme, P. (1989). Die vorrede zum Altürkischen Goldglanz-Sutra. *Journal of Turkish Studies Gerhard Doerfer Festschrift*, 13, 237-243.
- Zieme, P. (1990). Sur quelques titres et noms des Bouddhistes Turcs. Dor, Rémy (Ed.) *L'Asie Centrale et ses Voisins: Influences réciproques*. (p. 131-139). Inalco Publications Langues'O.